

A párt alulnézetből*

Az utóbbi években a kommunista diktatúrákkal foglalkozó hazai és nemzetközi szakirodalom újra felfedezte a pártot. Nem mint- ha korábban teljesen szem elől veszette volna, ám az új kultúratörténet megközelítéseit alkalmazó történészek (kötelező- jenek el az *Alltagsgeschichte*, a posztrevizionista szovjetológia, a francia társadalomtörténetírás és/vagy egyéb antropológiai ihletettsé- gű irányzat mellett) a pártállam formális struktúrái és informális viszonyrendszerei közt boldogulni vágyó, cselek- véseivel e struktúrákat és mechanizmusokat aktívan használó és alakító egyént elsősorban a hatalom és a „kisemberek” hét- köznapi érintkezési felületein kívánta megragadni. A hangsúly szándékosan a politikai hatalommal megküzdők – a téesszerve- zés ellen lázadó parasztok, a leleményes lakáskiigénylők, az iparvárosokba beköltözők vagy éppen a vallásukhoz ragasz- kodók – cselekvésmódjaira helyeződött, meghaladottá téve az átlagembereket (hovatovább a társadalmat magát) a politikai akarátérvényesítés tehetetlen, passzív elszenvedőjeként értel- mező történeti ábrázolásokat.¹ Ahogy a politikai hatalom és az

* KOLTAI Gábor: *Akik a „Párt” ellen vétkeztek. Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1948–1956.* Korall, Budapest, 2018. 295 p.

¹ E megközelítések nemzetközi úttörői például: Stephen KOTKIN: *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization.* University of California Press, Berkeley, 1995; Thomas LINDENBERGER (Hrsg.): *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR.* Böhlau, Köln, 1999; Jochen HELLBECK: *Revolution on My Mind. Writing a Diary under Stalin.* Harvard University Press, Cambridge, 2006. A fent említett példák a hazai kutatók té-

egyének dialógusaiban a társadalom tagjai (pro)aktív cselekvőkké váltak, tulajdonképpen elkerülhetetlen volt, hogy felvegye, a párt nevében végrehajtott cselekedetek megértéséhez éppoly releváns és szükséges lehet, ha a sajátos tapasztalataik és motivációik által befolyásolt „kisembereket” a párt alaktalannak tételezett tömegében is megkeressük. Alulnézeti perspektívából a pártakarat konkrét cselekvésre váltásának folyamata, ezáltal a hatalomgyakorlás módjainak lokális változatai válhatnak láthatóvá, de a párt mint cselekvési tér önjogán is érdemes a vizsgálatra, sajátos szervezeti kultúrája ugyanis a társadalom egy jelentős hányadának közös tapasztalatát jelentette. Az újszerű párttörténetek megjelenéséhez persze az is kellett, hogy a történészek a legfelsőbb döntési szinteken keletkezett dokumentumok feldolgozása után az alsóbb szintű – lakóterületi és munkahelyi – pártszervezetek iratcsomóiba is bele vessék magukat.

Koltai Gábor történész-levéltáros jó ütemérzékéről tanúskodik, hogy 2018-as könyve nagyjából egy időben jelent meg a szociokulturális megközelítést szorgalmazó nemzetközi párttörténeti kutatások programadónak szánt tanulmánykötetével.² Koltai munkájának középpontjában a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) belső fegyelmezési mechanizmusai, ezek közül is konkrétan a pártfegyelmi eljárás és érintettjei állnak. A kötet tehát a kommunista párt társadalomirányító törekvéseit az „alapoktól”, a saját tagsággal szemben támasztott elvárásokból kiindulva vizsgálja, a pártot alkotó tömeg tagjainak egyéni elképzeléseit, mozgásterét pedig az e normáktól való eltéréseken keresztül igyekszik megvilágítani. A témaválasztás egy sokat súlykolt mítoszt vesz célba:

mválasztásait tükrözik, lásd például: BÖGRE Zsuzsanna: *Vallásosság és identitás. Élettörténetek a diktatúrában, 1948–1964*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 2004; HORVÁTH Sándor: *A kapu és a határ: a mindennapi Sztálinváros*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2004; Ö. KOVÁCS József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete, 1945–1965*. Korall, Budapest, 2012; NAGY Ágnes: *Harc a lakáshivatalban. Politikai átalakulás és érdekérvényesítés a fővárosban, 1945–1953*. Korall, Budapest, 2013; FARKAS Gyöngyi: *Lázadó falvak. Kollektívizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon, 1951–1961*. Korall, Budapest, 2016.

² Rüdiger BERGIEN–Jens GIESEKE (eds.): *Communist Parties Revisited. Sociocultural Approaches to Party Rule in the Soviet Bloc, 1956–1991*. Berghahn Books, New York–Oxford, 2018.

a párt önképének azt a komponensét – az engedelmes és fegyelmezett tagság koncepcióját – igyekszik dekonstruálni, amely – saját deklarációi szerint – sikereinek egyik kulcstényezője volt. Mindezt a pártfejlődés egy rendkívül izgalmas periódusában, a politikaiból állampárttá válás időszakában vizsgálja, amikor is a politikai hatalom egyedüli birtokosává váló párt működésmódját úgy kellett átformálni, hogy a tagjai a rendszer mindennapi működtetése érdekében élni is tudjanak a kezükbe került hatalmi eszközökkel. Változott a párt képviselőjének jellege, a tagtársakkal és a pártonkívüliekkel való kapcsolattartás formái és intenzitása, változtak – olykor homlokegyenest – a végrehajtandó párthatározatok és a mögöttük húzódó indoklások. A pártrendszerekkel szembeni vas- és vakfegyelem elvárása azonban nem, ám – ahogy a kötet meggyőzően bizonyítja – a tagság követelményeinek nem mindenki tudott vagy akart megfelelni.

A propagandaszólamaiban szilárd, erős és fegyelmezett szervezetről mantrázó párt mindezzel persze tisztában volt, a tömegpárt megrostálását célzó, 1948 és 1950 között lebonyolított tagrevízió, valamint az 1948–1949-től formálódó pártfegyelmi eljárásrend mind-mind a saját tagsággal szembeni erős bizalmatlanság bizonyítéka. Az eljárásrend mindemellett a szervezet bürokratizálódásának is tankönyvi példáját nyújtja: Koltai minuciózus leírásából egy túlbonyolított, komoly emberi erőforrásokat igénybe vevő, időigényes adminisztrációval járó folyamat bontakozik ki, mely a tagság (egymás) állandó kontrollját célozta. Mivel Koltai a szabályos pártfegyelmi eljárásrendben bonyolódó ügyekre koncentrált, a Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt tagságának 1948-as egyesítésével összefüggő kizárások – az úgynevezett egységbizottságok működése, valamint a tagfelülvizsgálat során kizártak esetei – mint rendkívüli, kampányjelleggel lebonyolított eljárások kívül maradtak a vizsgálat körén, így viszont a kötet éppen a párt mindennapi működésének részévé váló gyakorlatokat és logikákat teszi megragadhatóvá.

A pártfegyelmi eljárások azonban nem tekinthetők pusztán a szervezet magánügyének. Egyfelől, noha a büntetések a párthoz való viszonyt szabályozták, sok esetben a párton kívüli életben is negatív következményekkel – például állásvesztéssel – jártak,

a későbbi karrierlehetőségeket tekintve a „kizárták a pártból” bejegyzés sem mutatott jól a káderlapon. Másfelől a kommunista párttagokkal szembeni elvárások nemcsak a határozatok gondolkodás nélküli végrehajtását jelentették, hanem egy komplex viselkedés- és normarendszert alkottak: a kommunista erkölcsök megtestesítőjeként egy párttagnak a munkahelyén, szabadidejében, családi és baráti kapcsolataiban is példát kellett mutatnia a pártonkívüliek számára, így a pártfegyelmi eljárás a szervezeti működéshez szorosan nem kötődő cselekedet miatt is indulhatott.

Sőt, a párt – öröm az ürömben – saját tagjainak fegyelmeztetését is propagandacélokra használta. Surmann János, az Állami Műércöntöde igazgatójának kötetben idézett esete kiváló példája annak, ahogyan a propaganda beemelte a nyilvános diskurzusba a tagok normasértéseit. A *Szabad Nép* egy elbocsátott dolgozó panaszát felkarolva Surmann a vállalatvezetést érő, jogosnak beállított kritikák elfojtójaként és a kritizálók ellen személyes bosszúhadjáratot folytató vezetőként pellengérezte ki, az ügy azonban már a különféle (párt)fórumok előtti kivizsgálás folyamatában került a nyilvánosság elé, így a leleplezés és felelősségre vonás követelése elsősorban a pártállam fegyelmezési mechanizmusainak működését demonstrálta (ennek a vizsgálat haladásával elégedetlen *Szabad Nép* háborgása is szerves része volt). Ezek a pártsajtó hasábjain feltűnő ügyek egyszerre üzentek a párttagoknak és a pártonkívülieknek, a párt saját tagjaival szembeni kérlelhetetlen szigorúságát és igazságosságát mutatták – szigorúan apró-cseprő ügyekben. Az egyszerű párttagok, alacsonyabb beosztású funkcionáriusok megrendszabályozása, a visszaélések egyéni és egyedi jellegű ábrázolása úgy igyekezett tanúságot tenni a párt korrekcióra való hajlamáról és a pártonkívüliek esetleges sérelmei iránti nyitottságáról, hogy közben erősítse a pártvezetés tévedhetetlenségének mítoszát.

A kötet főbb megállapításai a pártfegyelmi gyakorlat számszerűsíthető tényezőinek – az érintettek számának és társadalmi összetételének, az eljárások, a büntetés- és vétségtípusok időbeli, alapszervezetenkénti megoszlásának stb. – kvantitatív elemzésén alapulnak. Azt, aki az irdatlan mennyiségben, de sokszor

kifürkészhetetlen módszertannal elkészített párt/állami kimutatásokból megkísérelt már következtetésekre alkalmas statisztikát összeállítani, nem éri meglepetésként, hogy a korszakból összegző pártfegyelmi statisztika nem maradt fenn, de a korabeli jelentésekben szórványosan felbukkanó adatok is erős kétségeket keltenek. Koltai azonban nem is ezekre hagyatkozott, hanem az MDP VIII. Kerületi Pártbizottsága előtt 1948 és 1956 között lefolytatott pártfegyelmi ügyek iratanyagának feldolgozásával maga készítette el az eljárások személyi szintű, több mint 6000 rekordot tartalmazó adatbázisát. A fókuszban tehát Józsefváros, a főváros egyik legnépesebb kerülete és pártszervezete áll, a vizsgált ügyek azonban olyan mindennapi eseményeket és konfliktusokat tárnak fel, melyek bárhol előfordulhattak volna, így a szerző a forrásbázis szükségszerű és indokolt szűkítése ellenére is joggal vonhat le valamennyi pártszervezet fegyelmi gyakorlataira vonatkozó, általánosító következtetéseket.

Koltai először az ügyek évenkénti, valamint büntetések szerinti megoszlásának arányait vizsgálja. Ezek alakulásában a Rákosi-korszak politikatörténeti fordulatai köszönnek vissza: míg 1950 és 1952 között dinamikusan emelkedik az eljárások száma, az *új szakasz* némiképp nagyobb toleranciát hoz, és 1954-től a pártból kizártak rehabilitációjának köszönhetően a visszavételek száma is megnő. E képet jelentősen árnyalja az ügyek alapszervezetenkénti megoszlásának vizsgálata, mely már a különböző háttérű és mentalitású tagokat tömörítő lakóterületi és munkahelyi alapszervezetek fegyelmi gyakorlatainak sajátosságaira is következtetni enged. „[A]nnak meghatározására, hogy mennyire volt »fegyelmezetlen« az adott alapszervezet” (156.)”, Koltai megalkotja az egyes alapszervezetek párttagarányos fegyelmi mutatószámát. Az idézőjeles megfogalmazás kifejezetten indokolt (és szerencsésebb is, mint a később már idézőjel nélkül használt *fegyelmezetlenségi mutató*), hiszen az, hogy hány párttagra jutott évente egy pártfegyelmi eljárás az egyes alapszervezetekben, éppúgy lehet az alapszervezet *fegyelmezetlenségének*, mint *megfegyelmezettségének* a bizonyítéka. Erre utal Koltai is, amikor a nagyüzemi pártbizottságok magas fegyelmi esetszámait a fegyelmezési törekvések kudarcaként, míg ugyan-

ezt más alapszervezetek (például az Autótaxi Vállalat vagy az Orvostudományi Egyetem pártszervezete) esetében a megfegyelmezésre irányuló fokozottabb párttörekvés jeleként értelmezi.

A szerző a szankcionált vétségeket a továbbiakban egy 611 fős mintaadatbázis segítségével elemzi, a statisztikai következtetésekhez tíz vétségtípust kialakítva (pártélet elhanyagolása, párt-szerűtlen viselkedés, tagsági könyv elvesztése, politikai jellegű ok, vagyon elleni és gazdasági bűncselekmény, munkafegyelem megsértése, erkölcstelen magatartás, egyéb bűncselekmény, korrupció, adminisztrációs hiba³). Az ilyesfajta kategorizálások és az egyes ügyek besorolása szükségszerűen önkényes, és a kutató dolgát az sem segíti, hogy bár a tagtársak egymással szemben is alapvetően a korszak jellemző ellenségkategóriáival dolgoztak, az egyes cselekedetek megítélése – ahogy a bírósági eljárásokban vagy a káderlapokon is – rendkívül esetleges volt. Komoly mérlegelést kíván például a párt-szerűtlen és a párt-ellenes magatartás közti különbségtétel: kérdéses, hogy a pártcélok és a legfelsőbb pártvezetők szidalmazása vagy a pártutasításoknak való szembeszegülés pusztán a szervezeten belüli konfliktusokat, a szervezeti kultúra megsértését jelzik-e (nagyrészt így véli Koltai, ezért ezeket a párt-szerűtlen magatartáshoz sorolja), vagy az „elkövető” komolyabb, politikai jellegű averzióját fejezik ki (erről egyébként 1954 őszétől kifejezetten sokat vitatkoztak az alapszervezetekben is). Arra, hogy a korabeli fegyelmi bizottságok mit gondoltak erről, jórészt a büntetés mértékéből lehet következtetni, de ahogy a kötetben ismertetett, illusztratív esetek is mutatják, e döntést a szankcionálók különféle ideológiai-politikai meggyőződése, felkészültsége, pragmatikus és szubjektív szempontjai vagy épp az eljárás alá vont informális kapcsolatrendszere is befolyásolhatta: nyilvánvalóan máshogy ítélték meg egy napi pártmunkában aktív elvtárs botlását, mint azét, aki a taggyűléseken is alig jelent meg. Az egyes ügyek egyedi elemzésével aprólékos vitákat lehetne folytatni a vétségek kategorizálásáról: vajon a múlt elhallgatása politikai jellegű vétség vagy a kommunista erkölcs megsértése?

³ E vétségtípus egyetlen, egy adminisztrációs okból ki nem állított párttag-könyv miatt indított eljárást jelöl.

Elkülöníthető-e a pártélet elhanyagolása a pártszerűtlen magatartástól? E viták lényegében parttalanok, hiszen a cselekedetek korabeli minősítése sokszor éppen a kiszabni kívánt büntetéstől függött, így a történészek racionális kategóriák megalkotására irányuló törekvései szükségszerűen vereséget szenvednek a párt mindennapi működésmódjaiban megmutatkozó irracionálissal, az egyes ügyek korabeli megítélésében összemosódó politikai, személyes és egyéb motivációkkal, és főként a tudatos manipulációval szemben. A pártfegyelmik között ugyanis éppúgy találhatunk koncepciós természetű eljárásokat, mint a korabeli bírósági ügyek esetében – erre a Mérei Ferenc beosztottjainak pedológiai vitát követő kizárása szolgáltat példát a kötetben.

A pártállami időszakban lefolytatott fegyelmi, bírósági eljárások értelmezésének komoly buktatója, hogy hogyan lehet az egyéni és társadalmi gyakorlatokra vonatkozóan érvényes következtetéseket levonni elsődlegesen repressziótörténeti forrásokból. Ha nem vesszük figyelembe, hogy e dokumentumok sok esetben pusztán az ellenségkeresés és -konstruálás forrásai, fennáll a veszélye, hogy a szankcionált vétségeket a politikai hatalommal való szembenállás jeleiként értelmezzük, ellenállássá avatva egyszerű, hétköznapi cselekedeteket is. A pártfegyelmi eljárások esetében e problémakört tetézi, ha például a kizárással végződő ideológiai-politikai pártvitákat kritikátlanul a belülről történő bomlasztással azonosítjuk. E torzító hatásokat figyelembe véve, Koltai kellő távolságtartással kezeli a kérdést: minthogy a pártfegyelmi iratanyag az eljárás alá vontak elképzeléseinek, motivációinak megragadására kevésbé bizonyult alkalmasnak, elsősorban nem a vétségek hátterét és okait kutatja, hanem annak a „történeti pillanatnak” a rekonstruálására törekszik, amelyben maga az eljárás, a vélt vagy valós vétség szankcionálása „lehetségesnek” bizonyult (51.). Elveti, hogy valamennyi párttag pusztán engedelmes alattvaló lett volna, de nem törekszik arra, hogy a Rajk fotóját egy 1951-es felvonulási táblára nyomtattató dekorációs felelős ügyében rejtett politikai motivációt keressen. A kötet „hősei” nem a belső hatalmi harcokat folytató párttagok, hanem olyan átlagemberek, akik elszenderednek a villamoson, ezért elhagyják irataikat (köztük a párttagkönyvet), akik hangos perpat-

varba keverednek a szomszédaikkal, vagy megpróbálnak trükközni a fizetésükkel, akik elmesélnék egy vaskos politikai viccet, titkos viszonyba kezdenek egy munkatársukkal, vagy akik nem mindig rejtik véka alá, ha egy-egy pártdirektívával nem teljesen értenek egyet. De nemcsak az esendők, hanem a gyalrók is: a rágalmazók, a munkahelyi hatalmukkal visszaélők, ittas vezetők vagy erőszakos cselekmények elkövetői is, akikben az a közös, hogy cselekedeteik és konfliktusaik tagtársaik szemüvegén keresztül a párt ellen elkövetett vétkekké (is) válnak. Történeteik a statisztikai elemzéseket fellazító hosszabb-rövidebb esetismertetésekön keresztül bontakoznak ki. Különösen izgalmasak azok a forrásrészletek, melyek betekintést nyújtanak abba, hogy maguk az érintettek hogyan viszonyultak ahhoz a közeghez, amelyben cselekedeteik normasértőnek bizonyultak. Míg az önmagát „likvidáló” öszeres pártcsoport egy tagjának 1949-es beszámolója egy önmagát saját kárán is a magasabb pártcélokna alárendelő funkcionárius nyilatkozata, melyet Koltai egy „tudathasadásos állapot” termékének tekint, a pártot 1954-ben önként elhagyni kívánó tanárnő elkeseredett levele, írója inkább a pártot, mint önmagát adja fel. Két eltérő hangvétellő írás, de mindkettő az eseményeket saját értelmezési keretei között kétségbeesetten racionalizálni próbáló egyén igyekezetét mutatja.

Egyes vétségek azonban önmagukban is alkalmasak arra, hogy rajtuk keresztül „elkövetők” motivációira következtethessünk. Ilyen például a *pártélet elhanyagolása*, mely – főként a kizárásuk ellen nem is fellebbezők esetében – egyértelműen jelzi, hogy a párt (de nem feltétlenül az eszmé!) az egyén szempontjából jelentőségét veszítette. Míg más vétségeknél sajnálattal vesszük tudomásul, hogy a cselekedetek mögötti egyéni motivációk nem vagy alig rekonstruálhatók, e vétségtípus esetében a statisztikai módszer olyasmire mutat rá, amit kortárs szöveges forrásokban is nehéz megragadni. A pártélet elhanyagolása miatt indított eljárások 1948 és 1956 közötti arányának alakulása ugyanis képes megmutatni a tagság hangulatváltozását. Az 1952-es év jelentőségére korábban már Kende Tamás is rámutatott: 1948 után

ekkor csökken először a kommunista párt taglétszáma,⁴ Koltai mintájában pedig ekkortól válik egyre meghatározóbbá a pártmunkától való elfordulás, a párttal szembeni csendes közöny jelzőjeként értelmezhető vétségtípus. A két, egymást erősítő számadatot néhány utalásszerű korabeli megjegyzés is alátámasztja, de a párttagság elbizonytalanodását már konkrétan és részletesen taglaló szöveges források nagyobb tömegben csak 1953 nyarától-őszétől bukkannak fel. Az *új szakasz* bevezetésével oldódó légkörben jelennek meg a „korábbi” időszakban mutatkozó passzivitásra, kiábrándultságra vonatkozó retrospektív értékelések, melyek azonban önmagukban nem mindig elégségesek ahhoz, hogy eldöntsük, vajon a változásba vetett bizakodásból fakadó nagyobb őszinteség, esetleg a meghaladottnak tekintett múltat menetrendszerűen megtagadó szervilizmus hangján íródtak-e. Koltait követve ennek eldöntéséhez a továbbiakban támpontot nyújthat az adott alapszervezet pártfegyelmi ügyeinek vizsgálata is.

Az ötvenes évek elején Magyarországon a lakosság körülbelül tíz százaléka volt párttag. A „pártélet”, a párt sajátos szervezeti kultúrája a társadalom egy jelentős részének közös tapasztalata lett. A különféle társadalmi háttérrel, mentalitással, elvárásokkal és motivációkkal bíró egyének azonban a pártba belépve sem oldódtak fel egy egyakarató, homogén masszában. Ahogy a belépés motivációi – ideológiai elkötelezettség, hatalomvágy, oportunizmus, karrierizmus stb. – is sokszínűek voltak, hasonlóképp eltérő volt a párt érdekében kifejtett aktivitás, a gyakran változó pártcélokról alkotott vélemények, ahogy az is, hogy ki mennyire volt hajlandó arra, hogy a párt „tanításait” ne csak politikai programként, hanem gondolkodásmódként, erkölcsi vagy életvezetési útmutatóként is magáévá tegye. Koltai kötete e sokszínűségből az engedetlen párttag alakját kívánja megmutatni. Elemzése rámutat, hogy a korabeli fegyelmi dokumentáció több mint korfestő, anekdotikus jelleggel bíró történetek soka-

⁴ KENDE Tamás: *Az intézményes forradalom. Adatok a kommunista párt kulturális és társadalmi történetéhez Borsod-Abaúj-Zemplén megyében (1945–1956)*. Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára, Miskolc-Budapest, 2014. 168–169.

sága: kellő forráskritikával alkalmas arra, hogy egyéni szinten rámutasson a párt társadalomirányító törekvéseinek korlátaira, és jelezze a politikai közhangulat változásait. A kötet emellett kulcsot ad az (ön)életrajzokban, visszaemlékezésekben gyakran reflektálatlan élettörténeti eseményként megjelenő pártfegyelmi büntetések értelmezéséhez is.

Polyák Petra